

The Untold of the Story of "Zahhak" as Narrated by the Naqqals

Behzad Atooni *¹

Abstract

Of all the pre- and post-Islamic sources that have dealt with the life and personality of Zahhak, the most detailed narratives are those of the Naqals of the *Shahnameh*. Although these narratives follow Ferdowsi's *Shahnameh* in terms of structure and general framework, they contain very rare stories and allusions, the examples of which are rarely found in ancient sources. This research, which has been conducted using a descriptive-analytical method and using epic, historical sources, and narrative scrolls - printed scrolls and some manuscripts of narratives that have not yet been published - addresses the untold parts of Zahhak's story in the Naqals' narratives and recounts stories and allusions that are unprecedented in the *Shahnameh* and heroic literature. The results of the research indicate that the unspoken parts of the story of Zahhak, as narrated by the Naqals, are either the inventions of the storytellers and Naqals, or they have their roots in some references in ancient texts, other than the *Shahnameh*, that have changed, or they have imitated the stories of epic and mythical characters.

Keywords: Zahak; scrolls; *Shahnameh*; Nagals.

Received: 21/07/2024

Accepted: 27/11/2024

* Corresponding Author's E-mail:
Behzad.atooni@abru.ac.ir

1. Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Ayatollah Boroujerdi, Boroujerd, Iran.

<http://www.orcid.org/0000-0002-9533-6513>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY- NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Introduction

Research Background

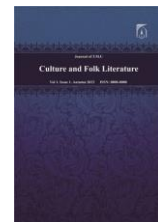
There are a lot of research on Zakhak - books, articles, theses and research projects – the review of all would be out of the scope of this paper. Considering the literature on various narratives of Zakhak in the Naqali scrolls and the untold stories of his life, only the background of research that addresses Zakhak's position in Naqali narratives will be mentioned.

Kamrani conducted a study in which some written sources of 17 narrations from Murshid Abbas Zariri are mentioned, and among them, three narrations are related to Zakhak (2019, pp. 66-69). Rostami Ardestani has merely mentioned a folk tale about Zakhak's good nature (2017, p. 62). Aydenloo (2009) in his article discusses some of the traditional and popular narratives regarding the end of Zakhak's story. Ashna (2019) conducted an investigation in which the narration of Garshasb's first meeting with Zakhak from Garshasb-Nameh with similar narrations in four Naqali Scrolls, including: Naqali Scroll of the *Shahnameh*, the Scroll of Seven Armies, and a copy of two other scrolls, is examined and compared.

According to the author's research, no comprehensive and complete research has been conducted on Zakhak in Naqali texts, and this study is the first to address it.

Goals, questions, and assumptions

Apart from the *Shahnameh* and other epic and historical texts, Naqali narratives are also among the sources that can be used in explaining and analyzing the characters and events of epic stories. The aim of this research, which was conducted using a descriptive-analytical method and using printed Naqali scrolls and some manuscripts, is to introduce the untold and unknown aspects of the story of Zakhak, which

sometimes have very ancient roots. This investigation seeks to answer these questions:

1. What narrations have been added to the story of Zahhak by Naqals?
2. In what ways have Naqals' narrations of the story of Zahhak been shaped?

Main discussion

In the Avesta, Zahhak is Azhidhak, the first part of which is often used in the sense of "snake" or "dragon", which is a demonic creature (Vendidad, 2006, vol. 1/p. 180 and vol. 2/p. 790). In the Avesta, Azhidhak is a dragon with three snouts, three heads and six eyes, with a thousand agility, and is the strongest lie that Ahriman has created against the material world (Yashta, 1998, vol. 1/pp. 381 and 247; Vispard, 2002, p. 8; and Yasna, 1387, vol. 1/p. 161). In Pahlavi religious texts, Zahhak is an Arab man who attacks Iran and after defeating Jamshid, rules seven countries as a bad king for a thousand years. In the end, Fereydoun defeats him, and takes his place.

The most detailed accounts of Zahhak's life are related to the narratives of the *Shahnameh* Naqals, many of which have come to us today in the form of Naqali scrolls. Although these narratives follow the narrative of Ferdowsi's *Shahnameh* in terms of their general structure and framework, but considering the branches and strange narratives that have been added to the original narrative, the reader is confronted with new accounts of the story of Zahhak and see major differences from Ferdowsi's narrative. These different narratives of Naqqā lī , other than the narration in Ferdowsi's *Shahnameh*, have emerged from three sources: first, the creative and innovative minds of narrators and storytellers; second, ancient narrations that differ from Ferdowsi's narration, and sometimes have their roots in narratives from Pahlavi texts or ancient historical books; and third, the story of

epic kings who have found their way into the story of Zahhak through the "phenomenon of transference."

Conclusion

By examining the written narratives of the Naqqals, we can find unique and rare references to the life and personality of Zahhak, examples of which we do not find in other epic texts. These references, which include: 1. Zahhak's lineage, 2. How the sperm came into being, 3. How her name was chosen? 4. Zahhak's Worldview Ball, 5. New accounts of the killing of Mardas by Zahhak, 6. Zahhak's confrontation with Jamshid, Fereydun, and Kaveh – that is not mentioned in the *Shahnameh* or historical sources, 7. Zahhak's justice, 8. untold accounts of Zahhak's snakes, and 9. various accounts of the end of Zahhak, are all either inventions of the Naqals, or have their roots in historical sources that have appeared in a new form in the narrative scrolls, or have been modeled from the other epic and mythical figures.

References

- Pourdawoud, A. (1998). *Yashtha*. Asatir.
Pourdawoud, A. (1998). *Yasna*. Asatir.
Pourdawoud, A. (2003). *Visparad*. Asatir.
Pourdawoud, A. (2003). *Visparad*. Asatir.

ناگفته‌های داستان «ضحاک» به روایت نقالان

بهزاد آتونی^{*}

(دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۳۱ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۷)

چکیده

از بین همه منابع پیش و پس از اسلام که به زندگی و شخصیت ضحاک پرداخته‌اند، مفصل‌ترین و متنوع‌ترین روایت‌ها، مربوط به روایت‌های نقالان شاهنامه است. این روایات اگرچه از نظر ساختار و چارچوب کلی، دنباله‌رو شاهنامه فردوسی‌اند، ولی در آن‌ها، داستان‌ها و اشاراتی بسیار بدیع و نادر دیده می‌شود که در منابع کهن، به‌ندرت نمونه‌هایی از آن را می‌توان یافت. این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع حماسی، تاریخی و طومارهای نقالی - طومارهای چاپ‌شده و برخی دستنویس‌های نقالی که هنوز به چاپ نرسیده‌اند - صورت پذیرفته است، به ناگفته‌هایی از داستان ضحاک در روایات نقالان می‌پردازد و داستان‌ها و اشاراتی را بازگو می‌کند که در شاهنامه و ادب پهلوانی، بی‌پیشینه است. نتیجه پژوهش نشان‌دهنده آن است که ناگفته‌های داستان ضحاک به روایت نقالان، یا از ابداعات قصه‌گویان و نقالان‌اند، یا در برخی اشارات متون کهنی غیر از شاهنامه ریشه دارند که

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آیت الله بروجردی، بروجرد، ایران (نویسنده مسئول).

* Behzad.atooni@abru.ac.ir

<http://www.orcid.org/0000-0002-9533-6513>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY - NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

تغییر شکل داده و به طومارهای نقالی راه یافته‌اند، و یا از داستان‌های شخصیت‌های حماسی و اسطوره‌ای الگوبرداری کرده‌اند.

واژه‌های کلیدی: ضحاک، طومارهای نقالی، شاهنامه، نقالان.

۱. مقدمه

ضحاک در *اوستا*، اژی‌دهاک است که جزء اول این اسم غالباً در معنای «مار» یا «اژدها»، که موجودی است اهریمنی، به کار رفته است (ر.ک. وندیداد، ۱۳۸۵، ج. ۱/ ص. ۱۸۰، ج. ۲/ ص. ۷۹۰). اژی‌دهاک در *اوستا*، اژدهایی سه پوزه، سه کله و شش چشم، با هزار چُستی و چالاکی است، و قوی‌ترین دروغی است که اهریمن بر ضد جهان مادی آفریده است (در این باره ر.ک. یشتها، ۱۳۷۷، ج. ۱/ ص. ۲۴۷، ۳۸۱؛ ویسپرد، ۱۳۸۱، ص. ۸؛ یسنا، ۱۳۸۷، ج. ۱/ ص. ۱۶۱). در *اوستا*ی موجود، هیچ اشاره‌ای به نشستن ضحاک به جای جمشید در مسند پادشاهی ایران، یا رویارویی او با فریدون نشده است، و می‌توان گمان برد که ضحاک (اژی‌دهاک) اژدهای مخوفی بوده که معادل و برابر ویشوه روپئه سه سر در *ودها* است (بهار، ۱۳۸۱، ص. ۱۹۰).

در متون دینی پهلوی، اما ضحاک مردی است تازی که به ایران می‌تازد و پس از شکست جمشید، هزار سال بر هفت کشور، پادشاهی بد می‌کند و در پایان، فریدون او را شکست داده و به بند می‌کشد و خود، به جای او می‌نشیند، ولی در دوران هوشیدرماه از بند فریدون رها می‌شود و فرمانروایی خود را بر دیوان و مردمان از سر می‌گیرد؛ تا اینکه در نهایت، به دست گرشاسب کشته می‌شود (در این باره ر.ک. فرنبرگ دادگی، ۱۳۸۵، ص. ۱۳۹؛ مینوی خرد، ۱۳۵۴، ص. ۹۳؛ روایت پهلوی، ۱۳۶۷، ص. ۶۰؛ گرشاسبی اردکانی، ۱۳۹۹، ص. ۸۳، ۸۴).

صاحب *مجم‌التواریخ و القصص* در ریشه‌شناسی‌ای که از «ده‌آک» به دست می‌دهد، می‌نویسد: «پارسیان، ضحاک را ده‌آک می‌گفتند، زیرا ده آفت و رسم زشت در جهان آورد» (*مجم‌التواریخ و القصص*، ۱۳۸۹، ص. ۲۶). در برخی منابع تاریخی پس از اسلام، ضحاک با برخی شخصیت‌های تاریخی - دینی، یکی دانسته شده و منطبق شده است؛ برای نمونه: مردم یمن، ضحاک را نخستین فرعون می‌دانستند که هنگام آمدن ابراهیم خلیل‌الله (ع) به مصر، پادشاه این کشور بود (ابن‌اثیر، ۱۳۷۰، ص. ۷۹). هشام بن کلیبی بر این باور بود که اژی‌دهاک تازی، همان نمرود است که ابراهیم را در آتش افکند و آهنگ سوزاندن او کرد (همان، ص. ۸۰)؛ و صاحب *تاریخ سیستان*، ضحاک را با «دجال» یکی می‌انگاشت: «و اندر خبر چنان است که دجال که به آخرالزمان بیرون آید، هم ضحاک است و هنوز زنده است تا آن‌گاهی که بیرون آید و عیسی علیه‌السلام از آسمان به زمین آید و او را هلاک کند» (*تاریخ سیستان*، ۱۳۸۱، ص. ۶۰).

مفصل‌ترین و متنوع‌ترین روایت‌هایی که درباره کار و کردار و زندگی ضحاک در دست است، مربوط به روایت‌های نقالان *شاهنامه* است که امروزه، بسیاری از آن‌ها در قالب طومارهای نقالی به دست ما رسیده‌اند. این روایت‌ها اگرچه از نظر ساختار و چارچوب کلی، دنباله‌رو و پیرو روایت *شاهنامه* فردوسی‌اند، ولی با توجه به شاخ و برگ‌ها و روایت‌های غریبی که به روایت اصلی افزوده شده‌اند، موجب شده که خواننده با روایت‌هایی نو و بدیع از داستان ضحاک روبه‌رو شود و تفاوت‌های عمده‌ای را با روایت فردوسی ببیند. این روایت‌های دیگرگون نقالی، به غیر از روایت *شاهنامه* فردوسی، از سه آبشخور برآمده و سیراب شده‌اند: نخست، ذهن خلاق و نوآور نقالان و قصه‌گویان؛ دوم، روایت‌های کهنی که با روایت فردوسی متفاوتند و بعضاً در روایات

متون پهلوی یا کتب تاریخی کهن ریشه دارند؛ و سوم، داستان دیگر شاهان حماسی که از طریق «پدیده انتقال» به داستان ضحاک راه یافته‌اند.

۲. پیشینه پژوهش

درباره ضحاک، پژوهش‌های زیاد و متنوعی - از کتاب و مقاله گرفته تا پایان‌نامه و طرح پژوهشی - صورت پذیرفته است که صرفاً اشاره به آن‌ها، حجمی بیش از کل این مقاله را در برخواهد گرفت. از آنجا که قصد نگارنده این جستار، بررسی روایت‌های گوناگون و بدیع ضحاک در طومارهای نقالی و ناگفته‌هایی از زندگی اوست، از این‌روی، فقط به پیشینه پژوهش‌هایی که به جایگاه ضحاک در روایت‌های نقالی می‌پردازد، اشاره می‌شود:

۱. «بررسی برخی منابع مکتوب روایات زیریری در داستان‌های مشترک شاهنامه تقالان با شاهنامه فردوسی» از ارژنگ کامرانی؛ که در آن به برخی منابع مکتوب ۱۷ روایت نقالی از مرشد عباس زیریری اشاره شده است، و از بین آن‌ها، ۳ روایت، مربوط به ضحاک است (۱۳۹۹، صص. ۶۶ - ۶۹).

۲. «چرا رستم از سوی مادر، ضحاک‌نژاد است؟» از حمیدرضا رستمی اردستانی؛ که نویسنده ذیل عنوان «نسبت دادن رستم به ضحاک، تبلور چهره نیک ضحاک در منابع دیگر»، صرفاً به ذکر یک روایت مردمی از نیک‌منشی ضحاک، بسنده کرده است (۱۳۹۶، ص. ۶۲).

۳. «نکته‌هایی از روایات پایان کار ضحاک» از سجاد آیدنلو (۱۳۸۸)؛ که در این مقاله به برخی از روایت‌های نقالی و مردمی درخصوص پایان کار ضحاک اشاره شده است.

ناگفته‌های داستان «ضحاک» به روایت نقالان _____ بهزاد آتونی

۴. «مقایسه روایت نخستین دیدار گرشاسب با ضحاک در گرشاسب‌نامه با روایت‌های مشابه آن در طومارهای نقالی» از لاله آشنا (۱۳۹۸)؛ که در آن، روایت نخستین دیدار گرشاسب با ضحاک از گرشاسب‌نامه با روایات مشابه آن در چهار طومار نقالی از جمله: *طومار نقالی شاهنامه*، *طومار هفت لشکر* و نسخه دو طومار دیگر بررسی و مقایسه شده است.

طبق بررسی‌های نگارنده، تا به حال هیچ پژوهش جامع و کاملی درباره ضحاک در متون نقالی صورت نپذیرفته است و این مقاله، برای نخستین بار است که به آن می‌پردازد.

۳. روش و هدف پژوهش

به غیر از *شاهنامه* و دیگر متون حماسی و تاریخی، روایت‌های نقالان نیز از جمله منابعی هستند که می‌توانند در تبیین و تحلیل اشخاص و حوادث داستان‌های حماسی، مورد استفاده قرار گیرند. این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از طومارهای نقالی - چاپ‌شده و برخی نسخ دستنویس - صورت پذیرفته است، به معرفی ناگفته‌ها و زوایای ناشناخته‌ای از داستان ضحاک - که بعضاً ریشه‌های بسیار کهنی نیز دارند - می‌پردازد.

۴. بحث و بررسی

۴-۱. بسته شدن نطفه ضحاک

در هیچ‌یک از منابع اساطیری، حماسی و تاریخی، اشاره‌ای به چگونگی بسته شدن نطفه ضحاک نشده است و ظاهراً روایت *شهنامه هفت لشکر*^۱ در این خصوص، اشاره‌ای

بدیع به‌شمار می‌آید. در این طومار، بسته شدنِ نطفه ضحاک، هم‌زمان با گمراه شدن و خیالِ باطلِ اندیشیدنِ جمشید ذکر شده است:

... جمشید خیالِ باطل در دل خود راه داد و گفت: البته که من تمام عالم را آفریدم و مرگ از روی زمین برداشته‌ام. تمام گردان و گردنکشان را جمع کرد و گفت: شما در این باب چه می‌گویید که من عالم را آفریده‌ام. [...] همگی سر به زیر افکندند؛ بعد از آن از بارگاه برخاستند، بیرون آمدند و به ولایت خود رفتند و سر از فرمان جمشید بتابیدند. اما در همان ساعت که جمشید گمراه شد، نطفه ضحاک بند گردید (شهنامه هفت لشکر، نسخه خطی کتابت‌شده در ۱۲۱۱ ه.ق، ص ۵ و ۶).
ظاهراً این روایتِ طومارِ شهنامه هفت لشکر، به تأثیر از داستانِ پیدایشِ اهریمن از زروان پدید آمده است. تئودور ابوقراء درباره این پیدایش می‌نویسد:

پیش از آنکه زروان، زمین را بیافریند، به مدت یک هزار سال قربانی کرد تا صاحب فرزندی شود؛ و همسرش فرزندی به دنیا آورد که نامش اهرمزد بود. بعد از هفتصد سال که از تولد او می‌گذشت، زروان در این‌که اهرمزد به دنیا آمده است یا نه، شک کرد و این شک، فرزند دیگری را در رحم همسرش پدید آورد که نامش شیطان بود (زهر، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۸، ۱۰۹).

با بررسی تطبیقی هر دو داستان، می‌توان دید که تولدِ موجودی زیانبار و دُرُوند، حاصلِ گناهی است که یک موجود مینوی و نیک‌کردار به انجام می‌رساند. درحقیقت، در روایتِ زروانی، «شک، نمایانگر یک نقص اساسی در ذاتِ ربوبی است که با تولد اهریمن تجلی می‌یابد» (همان، ص. ۱۰۵) و در طومارِ شهنامه هفت لشکر نیز بسته شدنِ نطفه ضحاک، نمودِ بیرونی «خیالِ باطل»ِ خدایی جمشید است.

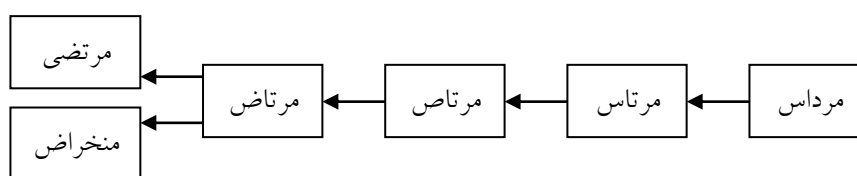
۴-۲. نَسَبِ ضحاک

تقریباً بیشتر روایت‌های نقالی، به‌مانندِ روایت فردوسی، موضوعِ مادرِ ضحاک را مسکوت گذاشته‌اند و بدان نپرداخته‌اند و فقط در معدودی از روایت‌های نقالی است که به تَبَعِ منابع تاریخی (مانندِ طبری، ۱۳۷۵، ج ۱/ص ۱۳۶؛ و ابن بلخی، ۱۳۸۵، صص. ۱۱، ۳۴)، مادر ضحاک، خواهر جمشید دانسته شده است؛ البته بدون ذکرِ نام او (شاهنامهٔ منشور (۱)، نسخهٔ خطی، ص. ۱۲، و زیری اصفهانی، ۱۳۹۶، ص. ۱۲۴).

در شاهنامه، فردوسی پدرِ ضحاک را مرداس تازی معرفی می‌کند؛ نامی که پیش‌تر در هیچ‌یک از منابع پهلوی و اسلامی به چشم نمی‌خورد و حتی ثعالبی نیز در شاهنامهٔ خود، آن را نیاورده است (ر.ک. ثعالبی، ۱۳۶۸، ص. ۱۸). روایت‌های نقالی گرچه دنباله‌رو شاهنامهٔ فردوسی‌اند، ولی با وجودِ این، به‌ندرت در آن‌ها از نامِ مرداس برای پدر ضحاک استفاده شده است. در این روایت‌ها، گاهی با تصحیف‌های گوناگون از نامِ مرداس روبه‌رو هستیم، گاهی با تقلیدی از نام‌های مذکور در منابع تاریخیِ مسلمانان، و گاهی نیز با نام‌هایی نو و بدیع:

۱. در یکی از نسخ خطیِ طومارهای نقالی و نیز در یکی از دستنویس‌های تاریخِ دلگشای شمشیرخانی، - که خلاصه‌ای است منشور از شاهنامه و در قرن ۱۱ هجری در هندوستان تحریر شده است - نام پدر ضحاک به‌صورت «مرتاس» کتابت شده (شاهنامهٔ منشور (۳)، نسخهٔ خطی، ص. ۷؛ و توکل‌بیگ (۱)، نسخهٔ خطی، ص. ۴ ب) و در دستنویسی دیگر از همین کتاب، به‌صورت «مرتاص» و «مرتاض» آمده است (توکل‌بیگ (۲)، نسخهٔ خطی، ص. ۱۳)؛ که همگی، تصحیفی از مرداسِ شاهنامه‌اند. در طومارِ نقالی شاهنامه که تاریخ کتابتِ آن مربوط به سال ۱۱۳۵ ق است، اما نامِ پدر ضحاک، «مرتضی»^۲ ذکر شده است (طومارِ نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۱۶۳) که به نظر

می‌رسد تصحیفی از مرتاض (که خود، تصحیفی است از مرتاص و مرداس) باشد. در شاهنامه نقالان نیز که جزء متأخرترین طومارهای نقالی است، ظاهراً با تصحیفی دیگر از نام مرداس روبه‌رو هستیم، زیرا نقال این طومار از پدر ضحاک با نام «منخراض»^۳ یاد می‌کند (زریری اصفهانی، ۱۳۹۶، ص. ۱۲۴).

شکل ۱: سیر تصحیف‌های نام مرداس

به باور نگارنده، این فرضیه را می‌توان مطرح کرد که نام مرداس در بین عامه مردم، یا دست‌کم در بین نقالان، به ضَم میم (مرداس) تلفظ می‌شده است نه به فتح میم (مرداس)، زیرا در سیر تصحیف‌های این واژه شاهد آن هستیم که مرتاص (که در اصل، مرداس / مرداص بوده و «د» به «ت» قلب شده است) به مُرتاض و مُرتضی تغییر یافته؛ و این اتصال حلقه‌های زنجیر تصحیف‌ها از «مرداس» تا «مرتضی» وقتی به‌راحتی و به‌گونه‌ای منطقی صورت می‌پذیرد که از ابتدا، «میم» را به «ضم» تلفظ می‌کرده باشند نه به «فتح». دلیل دومی نیز که می‌تواند قرینه‌ای بر تلفظ «مرداس» به ضَم «میم» باشد این است که در روایت‌های نقالی و مردمی، بارها از برادر مرداس با نام مُرداد / مُردار یاد شده است؛ و از آنجا که یکی از ویژگی‌های روایت‌های نقالی، استفاده از اسامی هم‌وزن به‌عنوان برادر یا خویش در کنار یکدیگر است (برای نمونه: «کهلان و سهیلان»؛ «قمرتاج و ثمرتاج»؛ «کیمام و کیجام و کیغام»؛ و «خرچال و خرخال». در این باره ر.ک. بابامشکین، ۱۳۸۶، ص. ۱۰۰، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۲۰)، از این روی طبق این قاعده، «مرداس» و «مُرداد / مُردار» راحت‌تر در کنار هم قرار می‌گیرند تا «مرداس» و «مُردار / مُرداد».

۲. در یکی از روایت‌های منقول در *شاهنامه نقالان* (طومار زریری)، به تأثر از متون تاریخی نویسندگان مسلمان (ر.ک. مسعودی، ۱۳۸۳، ج. ۱/ ص. ۲۱۹؛ دینوری، ۱۳۹۰، ص. ۲۸؛ و خواندمیر، ۱۳۸۰، ص. ۱۸)، نام پدر ضحاک، «علوان بن عادبن ارم بن سام بن نوح» ذکر شده است (زریری اصفهانی، ۱۳۹۶، ص. ۱۲۴).

۳. در دو دستنویس طومار نقالی^۴ مربوط به اواسط دوره قاجاریه، نام پدر ضحاک، «مرحب/ مرجب تازی» است (شاهنامه منثور (۱)، نسخه خطی، ص. ۱۲؛ شاهنامه منثور (۲)، نسخه خطی، ص. ۲۷) و در برخی طومارها نیز از او با نام «پور» یاد شده است (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۹۵ و هفت لشکر، ۱۳۷۷: ص. ۷)، که این هر دو اسم، سابقه‌ای در متون کهن تاریخی یا حماسی ندارند و ظاهراً از ابداعات نقالان است.

۴. فردوسی در شاهنامه، آنجا که ضحاک با ابلیس همدستان می‌شود و پدرش را در چاه می‌اندازد، گمان بر ناپاک‌زادگی ضحاک می‌برد:

که فرزند بد گر شود نره شیر به خون پدر هم نباشد دلیر
مگر در نهانش سخن دیگر است پژوهنده را راز با مادر است

(فردوسی، ۱۳۹۶، ج. ۱/ ص. ۴۸)

همین گمان فردوسی، در یکی از طومارهای نقالی راه یافته و موجب شده است که در آنجا ضحاک، حرامی دانسته شود: «بعضی نسخه آن است که نقصان او (= ضحاک) از جهت مادر بود و حرامی بود و از کمر مرجب نشده بود» (شاهنامه منثور (۲)، نسخه خطی، ص. ۲۹).

۳-۴. وجه تسمیه ضحاک

یکی از موضوعات مهم در ادبیات عامه که امروزه از رواج خود افتاده، «اشتقاق‌سازی‌های عامیانه» است که در آن، معنی و وجه تسمیه واژه‌ها، نه در ارتباط با اصل، بلکه از لفظ کنونی آن‌ها گرفته و سپس برای برخی از آن‌ها، افسانه‌ای ساخته

می‌شود (ر.ک. خالقی مطلق، ۱۳۷۸، ص. ۱۵۸). در یکی از دست‌نویس‌های طومارهای نقالی که مربوط به دوره قاجاریه است، درباره وجه تسمیه نام ضحاک آمده است:

«و آن پاکدین (= مرجب تازی) را یکی پسری بی‌رحم و بدخوی [و] آزارجوی و ستم‌پیشه بود و او را ضحاک نام کرده بود، از آن جهت [که] او از مادر تولد کرد، بخندید؛ بنابراین او را ضحاک نام نهادند» (شاهنامه منثور (۲)، نسخه خطی، ص. ۲۷ و ۲۸). گرچه در برخی متون تاریخی و حتی طومارهای نقالی، ضحاک را به سبب نام پدرش، ضحاک علوان گفته‌اند (در بخش قبل، به این موضوع اشاره شد)، ولی در همین دست‌نویس نقالی، وجه تسمیه‌ای عامیانه نیز برای «ضحاک علوان» مطرح شده است که هیچ ارتباطی با نام پدر ضحاک ندارد:

شیطان به صورت پیرِ موسفید در پیش ضحاک نشسته است؛ گفت: ای نامداران بنی‌تاز! اکنون ضحاک را ضحاک علوان گوید؛ چرا که او می‌گوید نمی‌خواهم که در روی زمین کسی از من «بلندمرتبه» باشد. من در طالع او دیده‌ام که پادشاه روی زمین می‌شود. این لقب که شیطان به ضحاک نهاد، همه ضحاک علوانی گفتند (شاهنامه منثور (۲)، نسخه خطی، ص. ۳۰).

۴ - ۴. روایت‌هایی از قتل پدر ضحاک

در شاهنامه، قتل مرداس این‌گونه رقم می‌خورد که ابلیس به‌سان فردی نیک‌خواه نزد ضحاک می‌آید و بدین بهانه که پدر تو دیری است که زندگی کرده و سالخورده شده است و این گاه او، تو را می‌زیبد، او را می‌فریبد تا پدر خود را بکشد. پس، وارونه ابلیس، بعد از راضی کردن ضحاک، خود، چاهی ژرف بر سر راه مرداس می‌کند و او را در چاه می‌اندازد و سر آن را با خاک می‌پوشاند (فردوسی، ۱۳۹۶، ج. ۱/ص. ۴۷ و ۴۸).

ناگفته‌های داستان «ضحاک» به روایت نقالان _____ بهزاد آتونی

اگرچه در برخی از طومارهای نقالی به پیروی از شاهنامه، ابلیس با انداختن مرداس در چاه، به تنهایی عامل قتل او به‌شمار می‌آید (برای نمونه ر.ک. زریری اصفهانی، ۱۳۹۶، ص. ۱۲۷، ۱۲۸)، ولی در تعدادی از روایت‌ها، ضحاک نیز خود، به یاری ابلیس می‌آید و با دست خویش، پدرش را از پای درمی‌آورد:

الف - در یکی از نسخ دستنویس نقالی، چاه را شیطان بر سر راه مرداس حفر می‌کند ولی این، ضحاک قمارباز است که پدرش را می‌زند و می‌کشد (ر.ک. شاهنامه‌مثنوی (۱)، نسخه خطی، ص. ۱۲)؛

ب - در کهن‌ترین طومار نقالی شاهنامه نیز ضحاک با خنجر، پدرش را می‌کشد و در چاهی که ابلیس کنده است، می‌اندازد (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۱۶۵)؛

ج - در طومار هفت لشکر، بدون اینکه ذکری از چاه ابلیس به میان آید، ضحاک و ابلیس، در حالی که پدر ضحاک در زیر درختی به خواب رفته است، بر او می‌جهند و بر سینه او می‌نشینند و حلقش را می‌فشارند تا هلاک شود (شاهنامه هفت لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۹۵؛ هفت لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۷).

از بین طومارهای مورد بررسی نگارنده، فقط در یکی از طومارهاست که شیوه فریفته شدن ضحاک توسط ابلیس برای کشتن پدرش، با شاهنامه و دیگر روایت‌های نقالی متفاوت است. در این طومار، ضحاک، عاشق نامادری جوانش، طوطی، می‌شود و به او ابراز عشق می‌کند، ولی طوطی از سخن ضحاک برمی‌آشوبد و دست رد به سینه او می‌زند؛ پس شیطان در کسوت پیرمردی خیرخواه بر ضحاک ظاهر می‌شود و او را ترغیب به کشتن پدرش و وصال با نامادریش می‌کند (زریری اصفهانی، ۱۳۹۶، صص. ۱۲۵ - ۱۲۸).

۵-۴. نبرد تن به تن ضحاک با جمشید

در شاهنامه فردوسی، پس از اینکه سواران ایرانی، روی به ضحاک می‌نهند و «به شاهی، بر او آفرین می‌خوانند»، ضحاک، به سوی ایران و تخت جمشید روانه می‌شود و گیتی را بر او تنگ می‌کند؛ پس جمشید چون بخت خود را یار نمی‌یابد، تخت و کلاه را به ضحاک می‌سپارد و نهان می‌شود (فردوسی، ۱۳۹۶، ج ۱/ ص. ۵۱).

اگرچه در شاهنامه، هیچ اشاره‌ای به نبرد ضحاک و جمشید نشده است، ولی در متأخرترین طومار تقالی شاهنامه که توسط استاد سیدمصطفی سعیدی تحریر یافته است، با روایتی بدیع و نو از نبرد تن به تن ضحاک و جمشید روبه‌رو می‌شویم. در این روایت آمده است:

چون دو ازدهای دمان، بی‌امان، ضربه‌های نیزه و شمشیر در میان آن دو [= ضحاک و جمشید] می‌گذشت. [...] سرانجام ضرب شمشیر ضحاک بر شانه جمشید فرود آمد و زخمی کاری بر شانه جمشید وارد شد. عنان مرکب جمشید برگشت و از برابر ضحاک گریخت. [...] هنگام شب، جمشید به فرزندش گفت: دیگر روزگار از من برگشته، من از تاریکی شب استفاده کرده، می‌روم تو نیز برو [...] و در گوشه‌ای، گمنام زندگی کن (سعیدی، ۱۳۹۹، ص. ۷ و ۸).

۶-۴. تقابل فریدون و ضحاک بر اساس «پدیده هم‌زمانی»

پس از کشته شدن آبتین و به دنیا آمدن فریدون، تقریباً روایت نقالان درباره گریختن فرانک از مأموران ضحاک و پرورش فریدون با شیر گاو و حمایت عابدی کوه‌نشین از آنان، سوای از ورود برخی عناصر جادویی و محیرالعقول به اصل داستان و دادن شاخ و برگ به آن، شبیه به روایت فردوسی در شاهنامه است. بخشی از آن شاخ و برگ‌ها،

تقابلی است که منطبق با «پدیده هم‌زمانی»^۵ بین فریدون و ضحاک رخ می‌دهد. منظور از پدیده هم‌زمانی، تلاقی‌ها و تقارن‌های شگفت‌انگیز بین پدیده‌هاست که فارغ از علّیت، به ذهن متبادر می‌شوند (کوارد و همکاران، ۱۳۸۹، ص. ۱۶) و در آن، با وجه تصادفی رویدادها مواجه هستیم (داگلاس، ۱۳۸۴، ص. ۱۰). برای نمونه، در هنگام مرگ یک نفر، وقتی آوند ساعت دیواری خانه او از حرکت باز می‌ایستد، درواقع هم‌زمانی‌ای پرمعنا بین دو اتفاق رخ داده است؛ درحالی که هیچ رابطه علی و معلولی را شاهد نیستیم.

در برخی روایت‌های نقالی، رشد و بالندگی و تاج‌گذاری فریدون، با برخی حالات ضحاک که نشان از ضعف و سقوط و اضمحلال او دارد، در یک «هم‌زمانی پرمعنا» قرار می‌گیرد، و بدین طریق، این دو رخداد، بدون هیچ‌گونه رابطه علت و معلولی که بینشان اتفاق بیفتد، هم‌زمان می‌شوند:

اما بشنو از ضحاک که روزی در حرمسرای سلطنتی، کنار باغچه، تکیه بر عصای مرصع زده، تماشای گل‌ها می‌کند. ناگاه عصا از وسط شکسته، معلقی زده، بر زمین افشاده، پایش شکست و از هوش رفت. [...] جندل را طلب نموده، خلوت کرده و از او پرسید: سبب زمین خوردن من چه بود؟ [جندل] عرض کرد دشمن [= فریدون]، امروز در جنگل فلک‌فرسای چین بر پای ایستاد [...].

[بعد از گذشت مدت‌ها، هوم عابد] تاج و کمر و لباس پادشاهی جمشید را درآورد و خطبه‌ای خواند و تاج را بر سر فریدون نهاد و لباس پادشاهی جمشید را در بر وی نموده، کمر در میانش بست. از طرفی، ضحاک در بارگاه با دست خود مانند کسی که مگسی را از صورت خود پراند، اشارتی بر سر خود کرد، تاج را پرتاب نموده، در همان لحظه، خودبه‌خود، کمر از میانش گسیخته شد. [جندل] عرض کرد: فریدون در فلک‌فرسای، تاج بر سر نهاد و کمر بر میان بست. (زریری

اصفهانی، ۱۳۹۶، ص. ۱۸۰، ۱۸۱ و ۱۹۵؛ همچنین برای نمونه‌ای دیگر از این روایت، رک. مشکین، ۱۳۸۶، ص. ۱۵).

۷-۴. کاوه و ضحاک

در شاهنامه فردوسی، فقط یک‌بار شاهد حضور کاوه در داستان ضحاک هستیم، و آن همانجایی است که کاوه برای گرفتن فرزند خود از ضحاک، خروشان و دادخواه، پای به درگاه او می‌نهد و پس از بازپس‌گیری فرزند، محضر عدل ضحاک را از هم می‌درد (فردوسی، ۱۳۹۶، ج. ۱/ صص. ۶۶ - ۶۸). در روایت‌های گوناگون و مختلف نقالان، اما این حضور کاوه و ضحاک در کنار/ در برابر هم، دو بار رخ می‌دهد:

۱. در روایت فردوسی، پس از اینکه کاوه، دادخواه به دربار ضحاک پای می‌نهد و محضر او را می‌درد و از دربار بیرون می‌رود، مهان به ضحاک می‌گویند:

چرا پیش تو کاوه خام‌گوی	به سان همالان کند سرخ روی
همی محضر ما به پیمان تو	بدرد، بیچند ز فرمان تو؟
و ضحاک پاسخ می‌دهد:	

که چون کاوه آمد ز درگه پدید	دو گوش من آواز او را شنید
میان من و او ز ایوان درست	یکی کوه گفتی ز آهن برست

(فردوسی، ۱۳۹۶، ج. ۱/ ص. ۶۸ و ۶۹)

در روایت نقالان، این تقابل و رویارویی، تقریباً شبیه و به همان سبک و سیاق شاهنامه فردوسی نقل شده است، منتهی، یک تفاوت جزئی دیده می‌شود و آن، پاسخ ضحاک به مهان دربار درخصوص علت عدم واکنش او به محضر دربار کاوه است. در یکی از روایت‌ها، ضحاک به ملازمان و مهان دربار می‌گوید: وقتی کاوه را دیدم،

ناگفته‌های داستان «ضحاک» به روایت نقالان _____ بهزاد آتونی

اژدهایی - و به روایتی دیگر، شیری - در بالای سر او ایستاده بود (شاهنامهٔ منثور (۱)، ۱۳۹۱، ص. ۲۰۱؛ هفت لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۱).

۳. در شاهنامه، فریدون خود، ضحاک را به دماوند می‌برد و در غار به میخ می‌کشد، ولی در برخی روایات نقالان، این خویشکاری توسط «کاوه» صورت می‌پذیرد و هموست که با طلسم‌بند کردن ضحاک، باعث می‌شود که هیچ‌کس نتواند تا آخر دنیا به غار او نزدیک شود (برای نمونه، ر.ک. زریری اصفهانی، ۱۳۹۶، ص. ۲۲۷، ۲۲۸؛ مشکین، ۱۳۸۶، ص. ۱۹).

۸-۴. ماران ضحاک

بنا بر یکی از طومارهای نقالی، ضحاک بعد از هشتصد سال، به بالای ماران گرفتار شد و علت آن، چند روز عدلی بود که در پیش گرفت (شاهنامهٔ منثور (۲)، نسخهٔ خطی، ص. ۶۳). در بعضی روایت‌ها آمده است که برای آرام کردن ماران ضحاک، نخست مغز سر مجرمان زندانی را به خورد آنان دادند؛ و وقتی در زندان‌ها کسی نماند، آن‌گاه مردم بی‌گناه را به بهانهٔ اینکه جرمی کرده‌اند، می‌گرفتند و مغزشان را خوراک آن ماران می‌کردند؛ تا آنکه از ترس ضحاک بیدادگر، مردمان حتی جرئت گناه کردن و در روی یکدیگر نگریستن را نداشتند و از کارهای شنیع توبه کرده، به گوشهٔ عبادت پا کشیدند و به عبادت مشغول شدند. بعد از آن، چون دیگر مجرمی نیافتند، رسمی نهادند که هر سال در هر خانه یک نفر آدم برای ضحاک بفرستند. القصة، آن ماران از خوردن مغز آدم مثل گاو شدند (ر.ک. طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۱۶۸ و ۱۶۹؛ شاهنامهٔ منثور (۱)، نسخهٔ خطی، ص. ۲۲).

درباره پایان کار ضحاک نیز آورده‌اند که وقتی کاوه خواست او را به بند کشد، مارها مانع آن شدند؛ پس کاوه، مغز سر دو خواهر جمشید، نوش‌آذر و آذرنوش، را که نزد ابلیس درس سحر خوانده بودند، به ماران داد و آنان را آرام کرد، سپس ضحاک را به بند کشید (ر.ک. مشکین، ۱۳۸۶، ص. ۱۸؛ عناصری، ۱۳۸۷، ص. ۴۹). در متأخرترین طومار نقالی شاهنامه، مرگ ماران ضحاک به ضرب گرز گاوسر فریدون رقم خورده است. در این طومار آمده است گرچه بدن ضحاک، طلسم شیطان بود، ولی فریدون با گرز گاوسری که کاوه برای او تهیه دیده بود و بر پیشانی آن، طلسمی کنده‌کاری کرده بود، بر دوش ضحاک زد و آن دو مار سیاه را کشت (سعیدی، ۱۳۹۹، ص. ۲۵، ۲۶).

۴ - ۹. عدالت ضحاک

با وجود اینکه ضحاک در متون پهلوی، و بعدتر، متون تاریخی و حماسی پارسی، چهره‌ای سیاه، تاریک و اهریمنی دارد، ولی در معدود منابعی، اشاراتی نادر به جنبه‌های مثبت و نیک شخصیت او شده است. ظاهراً قدیمی‌ترین منبع که به جنبه مثبت شخصیت ضحاک می‌پردازد، کتاب تاریخ ارمنستان از مؤسس خورناستی (موسی خورنی)، مورخ ارمنی سده ۵ میلادی است. او در این باره می‌نویسد:

او [= ضحاک] می‌خواست نشان دهد که همه باید از زندگی عمومی برخوردار باشند. او می‌گفت هیچ‌کس نباید مالکیت خصوصی داشته باشد، بلکه همه چیز باید عمومی باشد. هر سخن و هر عمل او آشکار بود؛ هیچ چیز را مخفیانه نمی‌اندیشید، بلکه تمام رازهای پنهان دلش را به زبان می‌آورد و تبیین می‌کرد که نزدیکان، چون روزها، شب‌ها نیز نزد او آمد و شد داشته باشند و به اصطلاح، نیکوکاری ناپسند او، همین بود (خورناستی، ۱۳۸۰، ص. ۱۱۴).

ناگفته‌های داستان «ضحاک» به روایت نقالان _____ بهزاد آتونی

در قطعه‌ای از دینکرد نیز اشاره‌ای به نیک‌منشی ضحاک شده است؛ آنجا که مردم درویش و عامی ایران که از آزار مازندرها به ستوه آمده‌اند، نزد فریدون می‌روند و از پادشاهی ضحاک - که به دست فریدون از میان رفته - به نیکی یاد می‌کنند: «[...] به چه سبب زدی اژی‌دهاک را که پادشاه خوب است؛ رهبری کرد به پادشاهی، که او بیم را بازداشت و رسیدگی کننده بود و او این کشور را از سرزمین‌های مازندران بپایید؟» (گشتاسبی اردکانی، ۱۳۹۹، ص. ۸۴، ۸۵).

در تاریخ طبری و به پیروی از آن، تاریخ ثعالبی و تاریخ کامل ابن‌اثیر نیز با داستانی از اواخر حکومت ضحاک روبه‌رو می‌شویم که در آن، وقتی کاوه و مردم کوچه و بازار به دادخواهی، به دربار او می‌آیند، ضحاک، بدکاری خود را می‌پذیرد و در صدّ جبران برمی‌آید و به وعده‌هایی که می‌دهد، عمل می‌کند و بدین واسطه، کارش به نیکی می‌گراید (در این باره ر.ک. طبری، ۱۳۷۵، ج. ۱/ ص. ۱۴۰، ۱۴۱؛ ثعالبی، ۱۳۶۸، ص. ۲۳؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۰، صص. ۸۲ - ۸۴).

به تبع این‌گونه روایات نادر متون تاریخی و دینی درباره نیک‌منشی ضحاک، در روایات نقالان بارها به عدالت‌پیشگی ضحاک برمی‌خوریم. همان‌گونه که پیش‌تر - در بخش «ماران ضحاک» - اشاره شد، علتی که ابلیس، ضحاک را به ماران گرفتار کرد، عدالتی بود که آن پادشاه در پیش گرفته بود:

چند روزی، طبعش به عدل میلان کرد و او، عدل پیش گرفت. گفت: سوار با پیاده سلام کند؛ خواجه با غلامش سلام کند؛ هر که پدر و مادر را دشنام کند او را بکشم؛ و در هر شهر، خیرات‌خانه‌ها فرمود بنا کردند، غریبان و مسافران شهر را جمع کرده به خیرات‌خانه‌ها می‌بردند، هر شب شام طعام می‌دادند (شاهنامه منثور (۲)، نسخه خطی، ص. ۶۳).

درباره عدالت‌پیشگی ضحاک، روایتی نقل شده است بدین قرار که: روزی ضحاک دو مرد دهقان را دید که دست به گریبان شده‌اند. وقتی سبب را پرسید، یکی از آن دو گفت من از این مرد زمینی خریده‌ام، ولی آن زمین عیب دارد. ضحاک، عیب را جویا شد؛ او گفت: عیب زمین این است که از آن، یک خُم زر برآمده؛ من هر چه خُم را به او می‌دهم نمی‌پذیرد. دهقان دوم که فروشنده زمین بود به ضحاک عرض کرد که من زمین را فروخته‌ام، پس خُم درون زمین را قبول نمی‌کنم. ضحاک حیران شد. پس به یکی از وزرا گفت: تو چه حکم می‌کنی؟ او گفت: ای شاه عالم! این خُم به شما می‌رسد. ضحاک از سخن او رنجیده شد و دستور داد وزیر را به دو نیم کردند. پس خود، دستور داد دختر و پسر آن دو دهقان با هم ازدواج کنند و آن خُم، مهر آنان باشد. با این حکم، هر دو دهقان از عدل ضحاک شاد شدند (ر.ک. شاهنامه منشور (۱)، نسخه خطی، ص. ۲۱؛ شاهنامه منشور (۲)، نسخه خطی، ص. ۶۳ و ۶۴).

در طومار سیدمصطفی سعیدی درباره عدالت‌گستری ضحاک آمده است که او، راه عدالت را در پیش گرفت و مالیات یکصد سال را به رعیت بخشید (سعیدی، ۱۳۹۹، ص. ۱۰)؛ و در برخی طومارهای نقالی نیز این‌گونه اشاره شده است که وقتی ضحاک را در محکمه عدل فریدون محاکمه می‌کردند، او سه کار نیک خود را این‌گونه برشمرد: ۱. تفاوت میان گدا و دولتمند نگذاشتم؛ ۲. با چشم بد به ناموس کسی نگاه نکردم؛ ۳. در مدت هزار سال سلطنت، قیمت نان از یک مَن دو قاز زیادتر نشد. به‌خاطر همین سخنان، مردم فریاد زدند که ما فریدون را نمی‌خواهیم؛ باید ضحاک سلطنت کند (مشکین، ۱۳۸۶، ص. ۱۸؛ زریری اصفهانی، ۱۳۹۶، ص. ۲۲۵، ۲۲۶).

۴-۱۰. پایان کار ضحاک

گرچه در شاهنامه، ضحاک در کاخش در بیت‌المقدس به گرز فریدون از پای درمی‌آید و به سفارش سروش، با کمندی از چرم شیر بسته می‌شود و در بُن غاری در کوه دماوند، به حالت آویخته، چارمیخ می‌گردد، ولی در طومار نقالان، گاهی با روایت‌هایی متفاوت از روایت فردوسی روبه‌رو می‌شویم. در یکی از طومارهای نقالی، گرفتار شدن ضحاک، نه در بیت‌المقدس، بلکه در کاخ خاقان چین رخ می‌دهد. در این طومار آمده است پس از این‌که فریدون با سپاهش، شهر بلخ را محاصره کرد، ضحاک نزد خاقان چین گریخت؛ پس فریدون نیز در پی او رفت و به قصر خاقان وارد شد. ضحاک وقتی فریدون را در کاخ دید، قصد کرد که از نردبان بالا برود و بگریزد، ولی قارن، نردبان را پایین کشید و ضحاک از بالا به زمین سقوط کرد و به بند کشیده شد (شاهنامهٔ مشور (۱)، نسخهٔ خطی، ص. ۲۶). در روایتی دیگر، تأکید بر دشواری به بند کشیده شدن ضحاک شده است، زیرا ماران رُسته بر دوش او، مانع بستنش با زنجیر می‌شدند، تا اینکه کاوه، مغز سر دو خواهر جمشید به نام‌های نوش‌آذر و آذرنوش را که ساحر بودند، به خورد ماران داد و آنان را آرام نمود، و سپس زنجیر بر گردن ضحاک نهاد (مشکین، ۱۳۸۶، ص. ۱۸؛ عناصری، ۱۳۸۷، ص. ۴۹). در طوماری دیگر نیز اشاره شده است که ضحاک، شش بار از بند و زندان فریدون گریخت تا اینکه بار هفتم، فریدون او را به یکی از ستون‌های سنگی بارگاه خودش بست (زریری اصفهانی، ۱۳۹۶، ص. ۲۲۰).

در کهن‌ترین طومار نقالی شاهنامهٔ موجود، دربارهٔ پایان کار ضحاک آمده است که فریدون، پس از بر زمین زدن ضحاک، قصد بریدن سر او را می‌کند، ولی خنجر بر او کارگر نمی‌شود (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۲۰۸)؛ درنهایت، «الهام از غیب به او می‌رسد که پاشنهٔ هر دو پای او را زول بکشد، تا دوش و دست او را بدان زول ببند. در

شبی از شب‌ها سیمرخ حکیم به خواب فریدون می‌آید و به او می‌گوید باید ضحاک را در چاهی در کوه دماوند به بند کشی و طلسم‌بندی کنی، زیرا الحال، ضحاک را تیغ نکشد و خنجر کار نکند و نه خاک و نه آتش، هیچ‌کدام، او را نکشد و هلاک نکند؛ معامله او در قیامت است» (همان). بنا بر شاهنامه هفت‌لشکر، عمق این چاه، سیصد زرع است و فریدون پس از انداختن ضحاک در آن، سنگی گران بر درش می‌نهد تا ضحاک نتواند از آن بیرون بیاید (شاهنامه هفت‌لشکر، نسخه خطی کتابت‌شده در سال ۱۲۱۱ ق، ص. ۱۵).

در برخی از دستنویس‌های نقالی، مجازات ضحاک این‌گونه رقم می‌خورد که فریدون او را در چاه، سرنگون آویخته، تا دمیدن صبح، ماران مغز سر او را می‌خورند و تا نماز دیگر، مغز سر او درست می‌شود و باز تا دمیدن صبح، ماران مغز او را می‌خورند و بدین طریق تا قیامت - و به روایتی، تا هزار سال - در این عذاب می‌باشد (شاهنامه مثنوی (۱)، نسخه خطی: ص ۲۶ و ۲۷؛ شاهنامه مثنوی (۲)، نسخه خطی، ص. ۱۲۰، ۱۲۱).

در تعدادی از طومارهای نقالی، خویشکاری به بند کشیدن و زندانی نمودن ضحاک، از فریدون به کاوه آهنگر انتقال پیدا کرده است (در این باره ر.ک. زریری اصفهانی، ۱۳۹۶، صص. ۲۲۷ - ۲۲۹؛ مشکین، ۱۳۸۶، ص. ۱۸، ۱۹؛ عناصری، ۱۳۸۷، ص. ۴۹) و در برخی دیگر، با الهام از متون پهلوی (در این باره، ر.ک. روایت پهلوی، ۱۳۶۷، ص. ۶۰؛ زند بهمن یسن، ۱۳۷۰، ص. ۱۸؛ فرنبرگ دادگی، ۱۳۸۵، ص. ۲۸)، این کار توسط گرشاسب صورت می‌پذیرد (شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۱۴۵؛ هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۵۲؛ شاهنامه مثنوی (۴)، نسخه خطی، ص. ۱).

۵. نتیجه

با بررسی روایت‌های مکتوبِ نقالان، می‌توان به اشاراتی بدیع و نادر از زندگی و شخصیت ضحاک دست یافت که در دیگر متون حماسی، نمونه‌هایی از آن را سراغ نداریم. این اشارات که شامل: ۱. اصل و نسب ضحاک، ۲. چگونگی بسته‌شدنِ نطفه

ناگفته‌های داستان «ضحاک» به روایت نقالان _____ بهزاد آتونی

او، ۳. وجه تسمیه نام او، ۴. گوی جهان‌بین ضحاک، ۵. روایت‌هایی بدیع از کشته شدن مرداس به دست ضحاک، ۶. تقابل ضحاک با جمشید، فریدون و کاوه که در شاهنامه و منابع تاریخی، ذکری از آن‌ها نشده است، ۷. عدل‌گستری ضحاک، ۸. روایت‌هایی ناگفته از ماران ضحاک، ۹. و روایت‌هایی گوناگون از پایان کار ضحاک می‌باشد، همگی یا از ابداعات نقالانند، یا در منابع تاریخی ریشه دارند که به شکلی نو در طومارهای نقالی نمود یافته‌اند، و یا از داستان دیگر شخصیت‌های حماسی و اسطوره‌ای الگوبرداری کرده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. به استناد انجامه دست‌نویس شاهنامه هفت‌لشکر، این کتابت در سال ۱۲۱۱ق و از روی طومار شاه‌عیان (با احتیاط خوانده شد) نوشته شده است و فقط سه سال با طومار شاهنامه هفت‌لشکر (کتابت در سال ۱۲۰۸ق) - که توسط ملا محمدبن ملا اسماعیل تهرانی نوشته شده است - اختلاف دارد؛ و البته حجم آن به نیمی از شاهنامه هفت‌لشکر هم نمی‌رسد.
۲. در این طومار، مرتضی نه از نژاد عرب، بلکه وزیر تهمورث دیوبند معرفی شده است.
۳. در شاهنامه نقالان، مهلائیل پیامبر، منخراض را به هوشنگ معرفی می‌کند تا او را منصب وزارت دهد (زریری اصفهانی، ۱۳۹۶، ص. ۷۹).
۴. یکی از این دست‌نویس‌های نقالی که به شماره ۲۹۷۴۲-۵ در کتابخانه ملی نگهداری می‌شود و نسخه‌ای یگانه به شمار می‌آید، توسط نگارنده این مقاله در حال تصحیح است و در مراحل پایانی تصحیح قرار دارد.
۵. نخستین‌بار، دکتر کارل گوستاو یونگ، روان‌شناس شهیر سوئیسی است که نظریه «پدیده هم‌زمانی» را بنیان می‌نهد؛ هرچند او نیز این نظریه را از مفهوم چینی «تائو» گرفته است.

منابع

- آشنا، ل. (۱۳۹۸). مقایسه روایت نخستین دیدار گرشاسب با ضحاک در گرشاسب‌نامه با روایت‌های مشابه آن در طومارهای نقالی. چهارمین همایش نگاهی نو به زبان و ادبیات عامه، صص. ۵۹-۸۰.
- آیدنلو، س. (۱۳۸۸). نکته‌هایی از روایات پایان کار ضحاک. کاوش‌نامه، ۱۸، ۴۸-۹.
- ابن اثیر، ع. (۱۳۷۰). تاریخ کامل. ترجمه س.ح. روحانی. ج ۱. تهران: اساطیر.
- ابن بلخی (۱۳۸۵). فارس‌نامه. تصحیح گ. لیسترانج و ر. آلن نیکلسون. تهران: اساطیر.
- اردستانی رستمی، ح.ر. (۱۳۹۶). چرا رستم از سوی مادر ضحاک نژاد است؟. کهن‌نامه ادب پارسی، ۱ (۲۳)، ۴۹-۶۹.
- اردکانی، پ. (۱۳۹۹). سودگرنامه. تهران: روزآمد.
- ارژنگی، ک.، و یاحقی، م.ج. (۱۳۹۹). بررسی برخی منابع مکتوب روایات زیریری در داستان‌های مشترک شاهنامه نقالان با شاهنامه فردوسی. زبان و ادب فارسی، ۲۴۲، ۵۹-۸۴.
- بهار، م. (۱۳۸۱). پژوهشی در اساطیر ایران. تهران: آگه.
- تاریخ سیستان (۱۳۸۱). تصحیح م.ت. بهار. تهران: معین.
- توکل بیگ ۱. تاریخ دلگشای شمشیرخانی. نسخه خطی. محفوظ در کتابخانه ملی ایران. شماره ثبت ۸۱۷۴۸۸.
- توکل بیگ ۲. تاریخ دلگشای شمشیرخانی. نسخه خطی. محفوظ در کتابخانه ملی ایران. شماره ثبت ۸۱۵۲۶۹.
- ثعالبی نیشابوری، ع. (۱۳۶۸). تاریخ ثعالبی (غرر الاخبار). ترجمه م. فضائلی. تهران: نقره.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۷۸). اشتقاق‌سازی عامیانه در شاهنامه. ایران‌شناسی، ۴۱، ۱۵۸-۱۶۵.
- خواندمیر (۱۳۸۰). تاریخ حبیب‌السیر. به کوشش م. دبیر سیاقی. ۴ جلد. تهران: خیام.
- خورناستی، م. (۱۳۸۰). تاریخ ارمنستان. ترجمه ا. باغدادساریان. تهران: احسان.

ناگفته‌های داستان «ضحاک» به روایت نقالان _____ بهزاد آتونی

داگلاس (۱۳۸۴). ئی چینگ (کتاب تقدیرات). پیش‌گفتار کارل گوستاو یونگ. ترجمه س. فضائی. تهران: ثالث.

دینوری، ا. (۱۳۹۰). اخبار الطوال. ترجمه م. مهدوی دامغانی. تهران: نشر نی.
روایت پهلوی (۱۳۶۷). ترجمه مهشید میرفرخایی تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
زریری اصفهانی، ع. (۱۳۹۶). شاهنامه نقالان. ویرایش ج. دوستخواه. تهران: ققنوس.
زند بهمن یسن (۱۳۷۰). ترجمه م. ت. راشد محصل. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

زهر، آر. سی. (۱۳۸۸). زروان (معمای زرتشی‌گری). ترجمه ت. قادری. تهران: مهتاب.
سعیدی، س. م. (۱۳۹۹). طومار شاهنامه. تهران: خوشنگار.
شاهنامه هفت لشکر (۱۴۰۰). تصحیح و توضیحات م. جعفری قنواتی و ز. محمد حسنی صغری. تهران: خاموش.

شاهنامه هفت [لشکر]. نسخه خطی. محفوظ در کتابخانه ملی ایران با عنوان «شاهنامه منشور». شماره ثبت ۳۵۱۷۹-۵

شاهنامه منشور ۱. نسخه خطی. محفوظ در کتابخانه ملی ایران. شماره ثبت ۲۹۷۴۲-۵.
شاهنامه منشور ۲. نسخه خطی. محفوظ در کتابخانه ملی ایران. شماره ثبت ۹۴۱۷-۵.
شاهنامه منشور ۳. نسخه خطی. محفوظ در کتابخانه ملی ایران. شماره ثبت ۱۷۷۲۸-۵.
شاهنامه منشور ۴. نسخه خطی. محفوظ در کتابخانه ملی ایران. شماره ثبت ۲۴۹۹۰-۵.

طبری، م. (۱۳۷۵). تاریخ طبری. ترجمه ا. پاینده. تهران: اساطیر.
طومار نقالی شاهنامه (۱۳۹۱). ویرایش س. آیدنلو. تهران: به‌نگار.
عناصری، ج. (۱۳۸۷). شناخت اساطیر ایران. تهران: سروش.
فردوسی، ا. (۱۳۹۶). شاهنامه. به کوشش ج. خالقی مطلق و ا. خطیبی. دفتر هفتم. تهران: مرکز دائرةالمعارف اسلامی.

فرنیغ دادگی (۱۳۸۵). بندهش. گزارش م. بهار، تهران: توس.

هفت لشکر (۱۳۷۷). تصحیح م. افشاری و م. مدائنی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

کوارد، ه. و ابر، ا. (۱۳۸۹) یونگ، بویر و تائوئیزم. ترجمه ا. موسی پور. تهران: جوانه توس.

مجمل التواریخ و القصص (۱۳۸۹). تصحیح ملک الشعرای بهار. تهران: اساطیر.

مسعودی، ع. (۱۳۸۲). مروج الذهب. ترجمه ا. پاینده. ج ۱. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مشکین، ح. ب. (۱۳۸۶). مشکین نامه. به اهتمام د. فتحعلی بیگی. تهران: نمایش.

مقدسی، م. (۱۳۷۴). آفرینش و تاریخ. ترجمه م. ر. شفیعی کدکنی. تهران: آگه.

مینوی خرد (۱۳۵۴). ترجمه ا. تفضلی. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

وندیداد (۱۳۸۵). ترجمه و پژوهش ه. رضی. ج ۲. تهران: بهجت.

ویسپرد (۱۳۸۱). گزارش ا. پورداود. تهران: اساطیر.

یسنا (۱۳۸۷). تفسیر و تألیف ا. پورداود. تهران: اساطیر.

یشتها (۱۳۷۷). تفسیر و تألیف ا. پورداود. ج ۲. تهران: اساطیر.

Reference

- Mifakhrai, M. (ed) (1988). *Pahlavi narrative*. Institute of Cultural Studies and Research.
- Afshar, M. (ed) (1998). *Seven armies (comprehensive scroll of narrators)*. Institute of Humanities.
- Aidenloo, S. (ed) (2012). *Shahnameh storytelling scroll*. Behangar
- Anasori, J. (2008). *Understanding Iranian mythology* (in Farsi). Soroush.
- Ardakani, P. (2020) *Soudgarnameh*. Roozamad.
- Arzhang, T. K. (2010). A study of some written sources of Zariri narrations in the common stories of Shahnameh of Naqals and Shahnameh of Ferdowsi. *Persian Language and Literature*, 73(242), 59-84.
- Ashna, L. (2019). Comparison of the narration of Garshasb's first meeting with Zahhak in Garshasb-Nameh with similar narrations in Naqani scrolls. *The Fourth Conference on a New Look at Rabban and Popular Literature*, pp. 59-80.
- Aydenloo, S. (2009). Notes from the narratives of the end of Zahhak. *Kavosh-nameh*, 10(18), 9-48.
- Bahar, M. (2002). *A research in Iranian mythology*. Agah.
- Bahar, M. T (ed) (2002). *History of Sistan*. Moein.

- Bahar, M. T. (ed) (2010). *Mojmal al-Tawarikh va al-Qesas*. Asatir.
- Coward, H., & Aber, I. (2010). *Jung, Buber and Taoism* (translated into Farsi by E. Musapour). Jawaneh Toos.
- Dinvari, A. H. (2011). *Akhbar ol-Tewal* (translated into Farsi by M. Mahdavi Damghani). Ney.
- Douglas. (2005). *I Ching (book of destiny)* (translated into Farsi by Soudabeh Fazaeli). Tehran: Sales.
- Ebne Balkhi. (2006). *Fars-nameh*. Asatir.
- Farnabagh Dadegi. (2006). *Bondahesh* (edited by M. Bahar). Tous.
- Ferdowsi, A. (2017). *Shahnameh* (edited by J. Khaleghi Motlaq and A. Khatibi). Islamic Encyclopedia Center.
- Ibn-e Asir. (2004). *complete history* (translated into Farsi by M. H. Rouhani). Asatir.
- Khaleghi Motlaq, J. (1999). Folk derivation in the Shahnameh. *Iranology*, 11(41), 158-165.
- Khandmir. (2001). *Habib al-Siar history* (edited by M. Dabir-siyaghi). Khayyam.
- Khornasti, M. (2001). *History of Armenia* (translated into Farsi by A. Baghdasarian). Ehsan.
- Maghdasi, M. (1995). *Creation and history* (translated into Farsi by M. R. Shafi'i Kadkani). Agh.
- Masoudi, A. (2003). *Morouj al-Zahab* (translated into Farsi by A. Payandeh). Scientific and Cultural Publishing Company.
- Moshkin, H. B. (2007). *Moshkin-nameh* (edited by D. Fath Ali Beygi). Namayesh .
- Pourdawoud, A. (1998). *Yashtha*. Asatir.
- Pourdawoud, A. (1998). *Yasna*. Asatir
- Pourdawoud, A. (2003). *Visparad*. Asatir.
- Qanawati, M. J., & Hosni Saghiri, M. (eds) (2021). *Seven armies Shahnameh*. Khamoosh.
- Rashed Mohasel, M. T. (1991). *Zand Bahman Yasan*. Cultural Studies and Research Institute.
- Razi, H. (ed) (2006). *Vandidad*. Behjat.
- Rostami Ardestani, A. (2017). How does Rostam's lineage go back to Zahhak on his mother's side?. *Ancient Persian Literature*, 8(1), 49-69.
- Sa'alabi, A. (1989). *History of Sa'alabi (qorar ol-Akhbar)* (translated by M. Fazaeli). Noghereh .
- Saidi, M. (2006). *Shah-name scroll*. Xosh Negar.

- Seven armies *Shahnameh*. Manuscript. Preserved in the National Library of Iran. under the title "Shahnameh in Prose". Number: 5-35179
- Shahnameh in Prose* 1. Manuscript. Preserved in the National Library of Iran. Number: 5-29742
- Shahnameh in Prose* 2. Manuscript. Preserved in the National Library of Iran. Number: 5-9417.
- Shahnameh in Prose* 3. Manuscript. Preserved in the National Library of Iran. Number: 5-17728.
- Shahnameh in Prose* 4. Manuscript. Preserved in the National Library of Iran. Number: 5-24990.
- Tabari, M. (1996). *Tabari history* (translated into Farsi by A. Payandeh). Asatir.
- Tafazoli, A. (trans.) (1975). *Minoye Kherad*. Farhang Iran Foundation.
- Tavakol Beyg. *The History of Shamsheir Khani*. Manuscript. Preserved in the National Library of Iran. number 81526.
- Tavakol Beygi. *The history of Shamsheir Khani*. Manuscript. Preserved in the National Library of Iran. number 817488.
- Zaehner, R. C. (2009). *Zorvan* (The mystery of Zoroastrianism) (translated into Farsi by T. Ghaderi). Mahtab.
- Zariri Isfahani, A. (2017). *Shahnama*. Ghoghnoos